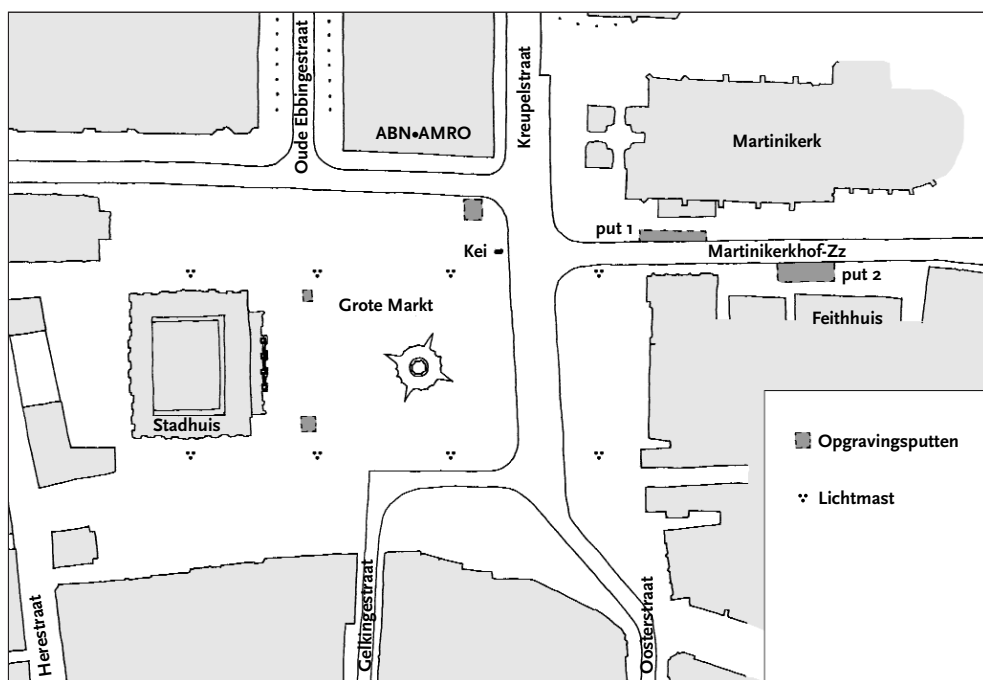

Graven op de Grote Markt

Mariëlle Kenemans

Inleiding

In het kader van de verbeteringen van de binnenstad van Groningen, Binnenstad Beter, is de Grote Markt en de omgeving van de Martinikerk heringericht. Bij het vervangen van de riolering, het graven van boomkuilen en het aanleggen van een pompkelder voor een fontein is archeologisch onderzoek uitgevoerd. Op de Grote Markt konden de marktbestratingen worden verwacht, die in de opgraving Waagstraat (1994) waren aangetoond¹. Het Martiniekerkhof zuidzijde was tot circa 1830 begraafplaats, maar de vraag was vooral vanaf welke tijd. Het resultaat van de waarnemingen en de opgravingen bleek zeer verrassend te zijn. Het onderzoek werd verricht door de Gemeente Groningen en de Stichting Monument en Materiaal samen.

Afb. 1. Overzichtstekening van de opgravings- en waarnemingsgebieden op en rond de Grote Markt. Schaal 1:2000.

Tekening: Mariëlle Kenemans, Groningen, en Studio van Stralen.

1. Kortekaas e.a. 1995, 8-II.

Direct ten noordoosten en ten zuidoosten van het stadhuis werden in de sleuf voor een nieuwe riolering twee kleine opgravingen uitgevoerd (afb. 1). Een van de resultaten van de opgraving Waagstraat, dat de Grote Markt rond 1200 voor het eerst bestraat werd, kon ook hier worden bevestigd. De oudste bestrating lag op een diepte van ongeveer 2 m. Sporen uit een vroegere periode waren onder de oudste bestrating in de noordelijke put nauwelijks meer aanwezig. In de zuidelijke put werden onder de eerste verharding enige tientallen kleine paalgaatjes waargenomen. Mogelijk zijn het sporen van tentharingen van marktkramen. Voorzover waar te nemen bij het graven van funderingen voor straatverlichting rond de Grote Markt, bleek de eerste verharding overal op ongeveer gelijke diepte (2 m onder het huidige maaiveld) aanwezig. Omdat oudere grondsporen ontbraken of bijna geen diepte meer hadden zou het kunnen zijn dat het oorspronkelijke maaiveld van de Grote Markt rond 1200 was verlaagd en dat op dat oppervlak een veldkeien marktbestrating was aangelegd. Diezelfde bestrating werd ook aangetroffen in een rioolsleuf aan de noordzijde van de markt, behalve dat hier de graafmachine stuitte op een immense veldkei (afb.2). In profiel was te zien dat vroeger twee maal was geprobeerd de kei uit te graven: twee kuilen werden door de oudste verharding afgedekt. Voor de derde maal was men in de jaren '30 bij het leggen van de oude riolering begonnen met het slopen van de steen. Dat is toen niet gelukt en de riolering werd er met een bocht omheen gelegd. Bij de vierde poging, in 1996, waren er twee graafmachines nodig om de bijna manshoge kei uiteindelijk te verwijderen. Opmerkelijk was dat de bovenzijde van de kei rond 1200 zo'n 20 à 30 cm boven het verdiept aangelegde loopvlak moet hebben uitgestoken. Of de kei op de Markt een functie heeft gehad kan niet worden bewezen.

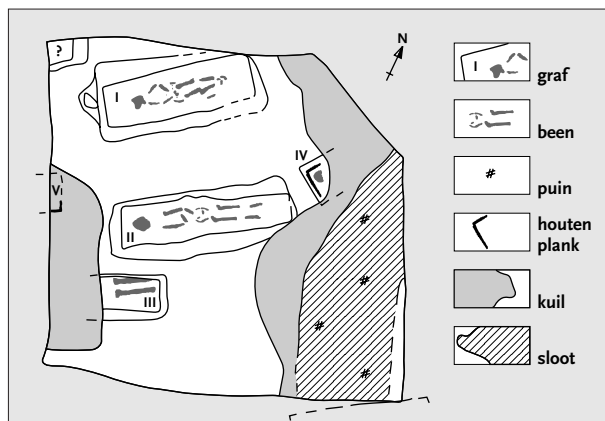

Afb. 2. De op de Grote Markt aangetroffen kei.
Foto: St. M & M.

Medio augustus 1996 kon een tiental meters ten noorden van die kei, op de noordoosthoek van de Grote Markt voor het ABN-Amro bankgebouw, een oppervlak van 5 × 5 m worden onderzocht. Deze kleine bouwput was bedoeld voor een pompkelder voor een later te bouwen fontein. De opgraving leverde onverwacht belangrijke resultaten op. Op een diepte van 1,60 m werden vijf Vroeg-Middeleeuwse graven (700 - 1000 na Chr.) gevonden, waarvan er drie boomkisten bleken te zijn (twee complete en één incomplete); daarnaast werden de resten van

twee kisten van planken gevonden, grotendeels doorsneden door latere kuilen en een Laat-Middeleeuwse sloot (afb. 3). Uit een kuil, die één van de boomkisten doorsneed, kwam een slangfibula (mantelspeld) van mogelijk een Vroeg-Middeleeuws type (7e eeuw na Chr.). Deze graven horen bij het grafveld dat in de jaren '60 en '70 onder de Martinikerk is opgegraven². De plaats en de diepte waarop de graven onder de Grote Markt werden aangetroffen en het ontbreken van het bekende bestratingsniveau leiden tot een aantal conclusies.

Afb. 3. Overzicht van de Vroeg-Middeleeuwse graven op de Grote Markt. Schaal 1:100
Tekening: Mariëlle Kenemans, Groningen en Studio van Stralen

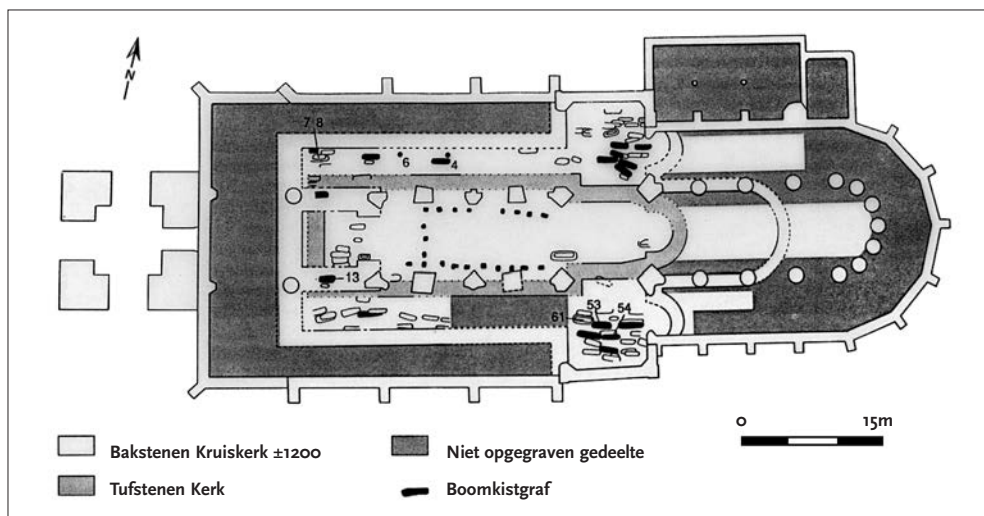
Het Vroeg-Middeleeuwse grafveld is veel uitgestrekter dan tot voor kort werd aangenomen, hoewel ook nu de grenzen nog niet precies zijn vastgesteld. Toen rond 1200 de markt werd bestraat is het terrein voor de markt enige decimeters verlaagd, mogelijk om een stevige ondergrond te krijgen. De hoogteligging van de graven bevestigde het vermoeden. Het grafveld werd uitgespaard, niet verlaagd en ook niet bestraat. Veel later, in het laatste deel van de Late Middeleeuwen, werd dit deel van het grafveld bij de markt betrokken.

Of ook ten zuiden van de Martinikerk Vroeg-Middeleeuwse begravingen aanwezig waren, was de vraag bij het graven van twee boomkuilen, één direct voor het zogeheten Boter-en- Broodhuisje, de ander voor het Feithuis. Het resultaat was positief en sloot aan bij de Grote-Markt-opgraving. Onder drie lagen parallel aan de kerk en direct boven elkaar gelegen rijen kistgraven uit de 16e tot begin 19e eeuw volgden twee lagen met onregelmatiger georiënteerde boomkistgraven die op hun beurt nog weer oudere begravingen zonder kist overlaptten.

In de zuidelijker gelegen sleuf voor het Feithuis werden restanten van de kerkhofmuurtjes uit ongeveer de 13e, 15e en 18e eeuw blootgelegd. Ook werden in meerdere lagen boven elkaar boomkisten gevonden en in de laag daarboven, behalve de 'gewone' kisten, tevens een deel van een zandstenen sarcofaag en twee gemetselde grafkeldertjes waarvan de datering mogelijk laat-12e-eeuws zal zijn. Deze gegevens sluiten aan bij de graven die bij de wederopbouw van apotheek Sissing (hoek Martinikerkhof-Zz en Grote Markt) in 1947 werden waargenomen³.

2. Boersma 1990, 56.

3. Dagrapporten en tekeningen van H. Praamstra, bewaard in het archief van Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen.

Afb. 4. Geschematiseerde plattegrond van het onderzoek binnen de Martinikerk, 1961-1975. Aangegeven zijn de houten kerk, de verschillende steenbouwfasen en de graven in het diepste opgravingsvlak. (Overgenomen uit Boersma 1990, afb. 8.7).

Het Vroeg-Middeleeuwse grafveld in Groningen

Tijdens de restauratie van de Martinikerk in de jaren '60 en '70 is door H. Halbertsma van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek archeologisch onderzoek verricht. Naast sporen van een als kerkje geïnterpreteerd houten gebouwtje, leverde dit onderzoek boomkistgraven op, die deel uitmaakten van het Vroeg-Middeleeuwse grafveld van Groningen (afb. 4). Dit grafveld lag aan de oostrand van de gelijktijdige nederzetting⁴. In de diepste opgravingsvlakken werden zowel boomkisten als plankenkisten aangetroffen. Deze graven lagen rondom de houten voorganger van de Martinikerk⁵. De graven waren over het algemeen west-oost georiënteerd en vormden een zogenaamd rijengrafveld.

Nadat door middel van het meten van het gehalte aan radioactieve koolstof (¹⁴C-onderzoek⁶) hun ouderdom was vastgesteld, bleken de graven ten zuiden van dat houten gebouw het oudst te zijn. De dateringen van de boomkisten lopen uiteen van de 7e eeuw tot in de 9e of mogelijk zelfs 10e eeuw na Chr. Het zwaartepunt ligt echter in de 8e eeuw⁷.

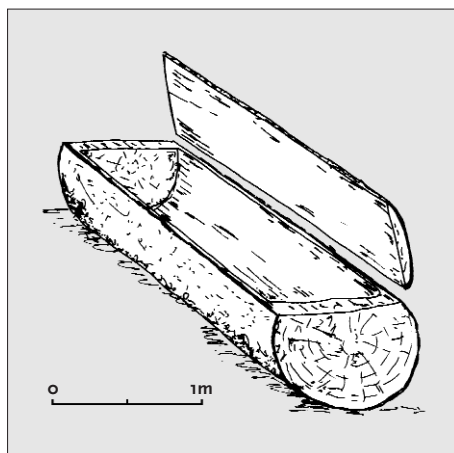
De opgravingen Grote Markt en Martinikerkhof-Zz hebben aangetoond dat het oudste grafveld zich veel verder west- en zuidwaarts heeft uitgestrekt dan gedacht en dat er sindsdien min of meer een continuïteit in begraving heeft plaatsgevonden tot circa 1830. Het kerkhof is in die tijd wel kleiner geworden aan de west- en zuidzijde, ten gunste van de Grote Markt en het bouwen van huizen, maar is tevens sterk gegroeid aan de oost- en noordzijde, het huidige Martinikerkhof.

4. Het grafveld ligt, zo is uit de onderzoeken na 1990 gebleken, meer aan de oostrand, dan aan de noordoosthoek van de gelijktijdige nederzetting. Zie: Boersma 1990, 56.
5. Lanting 1990, 171.
6. Lanting 1990, 157-160.
7. Casparie 1991, 104.

Drie boomkisten en een planken kist

Het gebruik van boomkisten (afb.5) voor inhumaties (lijkbijzettingen) was tijdens de Vroege Middeleeuwen gebruikelijk. De bomen, voornamelijk eiken met een diameter van 70 à 75 cm, werden speciaal voor dit doel geteeld. Ze kwamen van nature niet voor in de Nederlandse bossen, want voor hun snelle groei in de breedte vereisten deze 100 tot 150 jaar oude bomen naast voldoende ruimte voor de ontwikkeling van een grote kruin en een regelmatig klimaat, ook vruchtbare bodems; deze gronden waren in Noord-Nederland slechts sporadisch beschikbaar⁸.

Afb. 5. Schets van een boomkist.
Tekening: Mariëlle Kenemans
Groningen, vrij naar fig. 14, p. 219 in:
Helfrich 1995, fig. 14.

Van de drie boomkisten van de Grote Markt (afb.3) bleken er twee gemaakt te zijn van uitgeholde eikenstammen (de nummers II en III)⁹. Een kist van dennenhout is vrij curieus. Lokale herkomst van zo'n forse stam van de grove den is onwaarschijnlijk. Hij moet dan ook vrijwel zeker geïmporteerd zijn; hiervoor komen twee gebieden in aanmerking: het Baltische gebied inclusief Scandinavië, dan wel het Zuidduitse gebied inclusief de bovenloop van de Rijn. Het houtspectrum van Dorestad, in de periode tussen circa 650 en 850 na Chr., geeft maar heel weinig Pinushout te zien; aanvoer van grove den uit het Rijngebied via bijvoorbeeld Dorestad lijkt niet voor de hand liggend te zijn. Aanwijzingen voor handelscontacten van Noordoost-Nederland met het Oostzeegebied rond het jaar 800 zijn echter ook niet erg overtuigend. De herkomst van deze dennenstam blijft daarom wat moeilijk aanwijsbaar¹⁰.

De plankenkist (afb. 3, nummer IV) was gemaakt van twee verschillende houtsoorten, namelijk eiken- en elzenhout. ¹⁴C-datering van het hout wijst uit dat de eiken plank ruim 200 jaar ouder is dan de elzenhouten plank. De eiken plank moet hergebruikt hout zijn. De complete eiken boomkist (II) kon in z'n geheel gelicht worden en is ter conservering overgebracht naar Archeoplan te Delft.

8. Casparie 1995, 218-219 en Casparie 1991, 104-106.

9. Met dank aan Dr. W.A. Casparie te Groningen voor de analyse en bemonstering van het hout voor ¹⁴C-datering.

10. Mededeling van Dr. W.A. Casparie.

Afb. 6. Blootleggen en uitprepareren van het skelet in boomkist II op de Grote Markt. Foto: St. M & M.

Uit de analyse van het skeletmateriaal¹¹ bleek dat in de dennenhouten boomkist een man met een leeftijd van tussen de 25 en 31 jaar was bijgezet. De twee eiken boomkisten bevatten slechts in één geval voldoende botmateriaal voor onderzoek. Dit betrof kist II en daarin was een vrouw van tussen de 35 en 40 jaar oud begraven (afb. 6). De plankenkist (IV) bevatte slechts enkele delen van de schedel van waarschijnlijk een volwassen vrouw. Over het algemeen was het botmateriaal te fragmentarisch om een uitspraak te kunnen doen over de exacte lengte en eventuele ziektes of doodsoorzaak van de overleden personen.

Het skeletmateriaal en het hout is na analyse bemonsterd voor ¹⁴C-onderzoek¹². De resultaten hiervan (zie de tabel) sluiten goed aan bij de dateringen van het grafveldonderzoek uit de jaren '60 en '70 (zie hiervoor). De graven I en II blijken te dateren in de 8e eeuw en graf III in de 9e eeuw. De grafkist van planken (graf IV) is de jongste en dateert uit de 9e of 10e eeuw.

Graf Nr.	Monster	GrN- ¹³	dateringen ¹⁴ : 95%	meest waarsch.
I 40 34	hout, grove den, boomkist	22587	676-851	685-780
	been, man, 25-31 jaar	22593	662-770	
II 29 31	hout, eik, deksel boomkist	22587	683-780	695-780
	been, vrouw, 35-40 jaar	22596	662-770	
III 30 39 32	hout, eik, deksel boomkist	22588	690-886	785-890
	hout, eik, boomkist	22589	776-884	
	been, geen geslachtsbepaling mogelijk	22594	718-996	
IV 43:2 43:1 33	hout, els, plank	22592	786-972	790-1000
	hout, eik, plank	22591	562-652	
	been, vrouw(?), volwassen	22594	776-992	

11. Het fysisch-anthropologisch onderzoek is uitgevoerd door Drs. Jörgen van Beek te Groningen, waarvoor dank.

12. Met dank aan Drs. J.N. Lanting (G.I.A., RuG) voor het gereedmaken van de monsters, het Centrum voor Isotopenonderzoek RuG voor het dateren en Dr. A. Brindley (G.I.A., RuG) voor het verschaffen van het overzicht met gecalibreerde data. Datering volgens de jaarringmethode van eikenhout van de kisten is in voorbereiding.

13. GrN- is het nummer van de ¹⁴C-bepaling bij het Centrum voor Isotopenonderzoek van de RuG te Groningen.

Martiniekerkhof-Zz: put 1 (voor het Boter- en Broodhuisje)

Het skelet- en houtmateriaal van de twee in 1996 onderzochte opgravingsputten aan het Martiniekerkhof-Zz zijn nog niet door middel van de ^{14}C -methode gedateerd. De opgraving bracht het volgende aan het licht. In de put direct ten zuiden van de Martiniekerk bleken onder drie lagen 16e- tot 19e-eeuwse kisten en enkele “skeletdumps” nog drie lagen oudere boomkistgraven aanwezig (put 1; afb. 7 en 8). Enkele graven van de diepste en dus oudste laag vertoonden een flinke afwijking in hun oriëntatie ten opzichte van de overige graven. Bovendien betrof het graven zonder kist of op een plank. Het vermoeden is dan ook dat deze graven de oudste van het grafveld zijn: 7e-eeuws of mogelijk nog ouder. ^{14}C -onderzoek zal hierover in de loop van 1997 uitsluitsel kunnen geven.

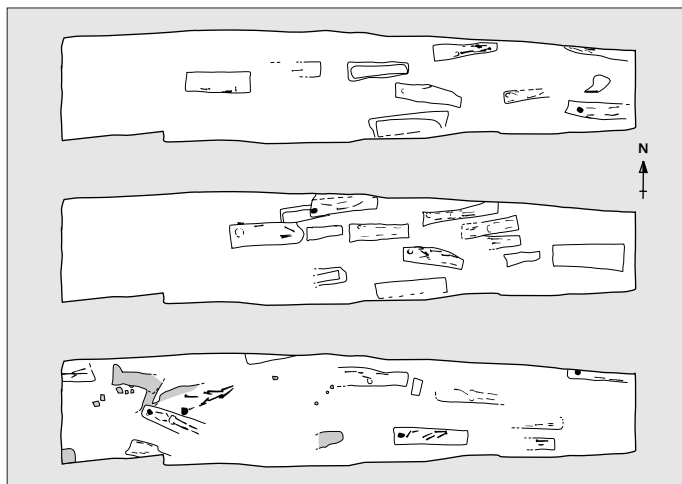
Martiniekerkhof-Zz: put 2 (voor het Feithhuis)

In de tweede put aan het Martiniekerkhof werd duidelijk de zuidrand van het Laat-Middeleeuwse kerkhof aangesneden. In de bovenste lagen kwamen, behalve een deel van een rode zandstenen sarcofaag, twee gemetselde grafkeldertjes uit de 12e/13e eeuw¹⁵, kistgraven uit de 16e tot begin 18e eeuw en skeletdumps, ook delen van de zuidelijke kerkhofmuur uit de 13e, 15e en 18e eeuw tevoorschijn¹⁶ (afb. 9). De onderste vijf lagen toonden weer de inmiddels bekende Vroeg-Middeleeuwse boomkistgraven (afb. 10).

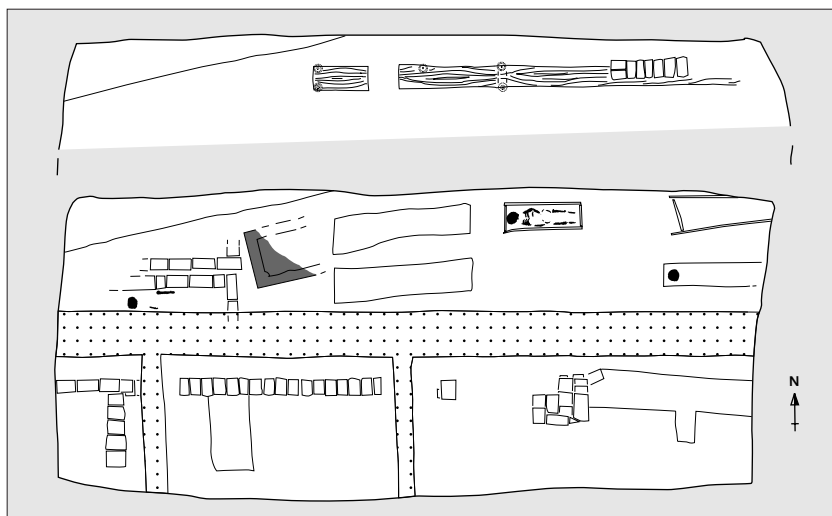

Afb. 7. Overzicht van de hoogst gelegen grafkisten in put 1, gezien in oostelijke richting.
Foto: St. M & M.

14. ^{14}C -dateringen worden gewoonlijk uitgedrukt in zonnejaren voor heden (1950). De hier gepresenteerde jaren zijn omgerekend naar kalenderjaren, met een waarschijnlijkheid van 95% dat het hout uit de vermelde periode dateert. Rekening houdend met de eigen leeftijd van been en hout (ontbreken van de buitenste jaarringen van de boom), zijn de jaartallen aangepast en voor graf en been met elkaar in verband gebracht. Het resultaat daarvan is de laatste kolom.
15. De grafkelders waren gemetseld uit kloostermoppen met als afmeting $30 \times 14 \times 7$ cm, waarbij vier lagen en drie voegen 31 cm bedroegen.
16. De volgende steenmaten werden aangetroffen: 13e/14e-eeuwse fundering: $30 \times 15,5 \times 9$ cm; 15e-eeuwse fundering: $31,5 \times 14 \times 8$ cm; 18e-eeuwse fundering: $26 \times 12,2 \times 6$ cm.

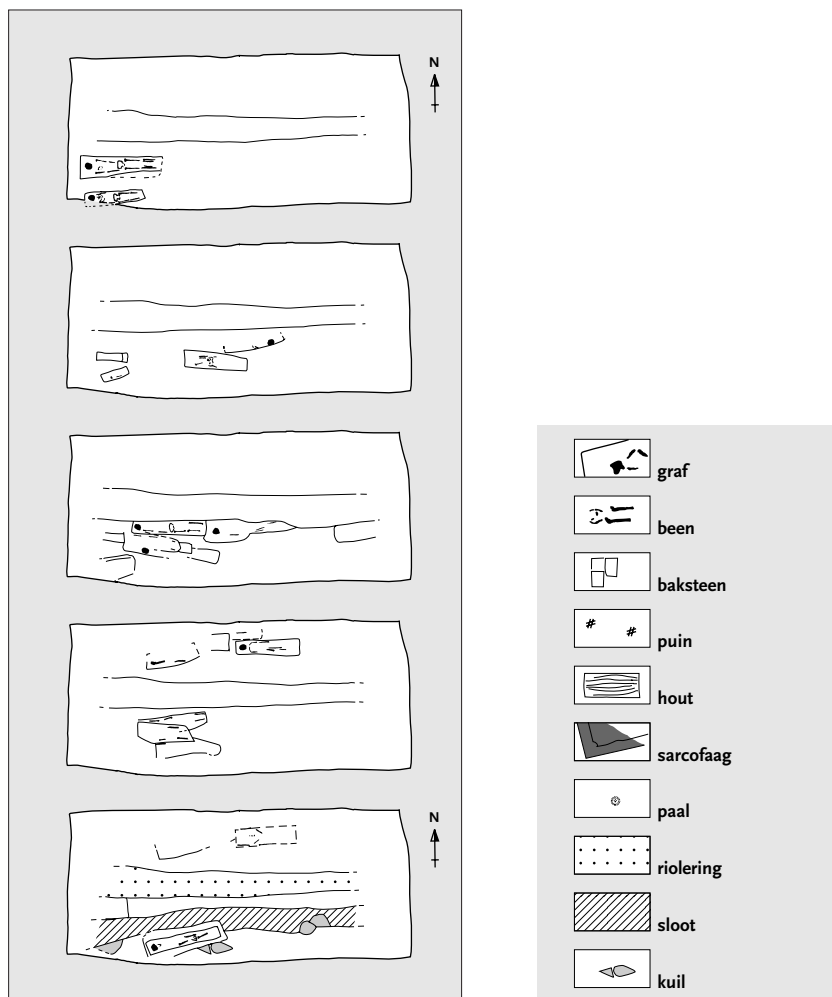
Afb. 8. Overzicht van de oudste graven in put 1 aan het Martiniekerkhof-Zz. Schaal 1:200. Tekening: Mariëlle Kenemans, Groningen en Studio van Stralen. Legenda: zie afb. 10.

Afb. 9. Overzicht van de kerkhofmuurtjes en graven in put 2 aan het Martiniekerkhof-Zz. Vlak 1 boven, vlak 2 onder. Schaal 1:100. Tekening: Mariëlle Kenemans en Studio van Stralen. Legenda: zie afb. 10.

Feiten en conclusies

Uit de nu voorhanden liggende dateringen blijkt dat het grafveld vanaf de Vroege Middeleeuwen tot en met het begin van de 19e eeuw continu in gebruik is geweest. De discontinuïteit tussen ongeveer de 12e/13e eeuw en de 16e eeuw is waarschijnlijk veroorzaakt door het ruimen van graven. De skeletdumps wijzen daarop. De oriëntatie van de graven laat van oud naar jong een langzame verandering van de oriëntatie zien, namelijk van puur west-oost via zuidwest-noord-oost naar een westzuidwest-oostnoordoostelijke richting. Die laatste richting is parallel aan die van de Martiniekerk. Hierbij kan nog worden opgemerkt dat vanaf de 16e eeuw de toegang tot de kerk, bij het “Boter-en-Broodhuisje”, vrij van graven gehouden lijkt te zijn.

Afb. 10. Overzicht van de vijf lagen Vroeg-Middeleeuwse graven in put 2 aan het Martinikerkhof Zz. Schaal 1:200.

Tekening: Mariëlle Kenemans, Groningen en Studio van Stralen.

De oriëntatie van de Vroeg-Middeleeuwse graven op de noordoosthoek van de Grote Markt is over het algemeen zuidwest-noordoost. De dode is uitgestrekt op de rug bijgezet in de kist, waarbij het hoofd aan de zuidwestkant ligt, dus met de blik op het noordoosten gericht. De uniforme oriëntatie en het vrij regelmatig achter en naast elkaar plaatsen van de Vroeg-Middeleeuwse kisten met een tussenruimte van ten hoogste een halve meter duidt op een rijengrafveld. Een dergelijk soort grafveldaanleg is gedurende de Vroege Middeleeuwen ook elders in het noorden toegepast, onder andere in Dokkum, Vries, Diever en Emmen¹⁷. De graven in de twee putten aan het Martinikerkhof-Zz geven in de bovenste (boomkist)lagen hetzelfde beeld: zuidwest-noordoost georiënteerde graven, waarbij de doden met het hoofd aan de zuidwestkant werd bijgezet. In de onderste laag begravningen hebben meerdere graven een duidelijk afwijkende oriëntatie: voornamelijk west-oost en één zelfs noord-zuid, dus haaks daarop. Die west-oost oriën-

tatie komt overeen met de oudst gedateerde boomkistgraven uit de Martinikerk, en wel die ten zuiden van het houten kerkje. De datering van deze graven ligt rond 680-810 na Christus¹⁸. Het feit dat de bovengenoemde, in 1996 opgegraven “dwarsliggers” bijzettingen zonder kist of op een plank betreffen en één graf zelfs de totaal afwijkende noord-zuid oriëntatie heeft, kan duiden op een nog oudere datering van deze graven. Een parallel hiervoor kan worden gevonden in het grafveld van Oosterbeintum. Dit grafveld is gebruikt voor zowel crematies als inhumaties tussen ongeveer 400 tot 700 na Chr¹⁹. In het opgegraven deel van dat grafveld kunnen een aantal (familie?)clusters worden onderscheiden, waarbinnen enkele graven noord-zuid zijn georiënteerd. De Groningse “dwarsliggers” zouden kunnen behoren bij een oudste voorchristelijke kern van het grafveld. Opmerkelijk verschil met Oosterbeintum is het ontbreken van bijgiffen bij de Groningse graven.

Het bijzondere van de graven op de noordoosthoek van de Grote Markt is de hoge ligging en dat er sprake is van maar één laag graven. Dit deel van het grafveld, dat dateert uit de 8e tot 10e eeuw en dat vermoedelijk dicht bij de westelijke rand ligt, is rond 1200 bij het verlagen van het maaiveld voor de marktbestrating uitgespaard. Het moet toen nog herkenbaar zijn geweest, hoewel het niet meer in gebruik was. Pas ver in de Late Middeleeuwen is dit gebied bij de Grote Markt betrokken. Mochten plannen voor onderbouwing van de Grote Markt en “upgrading” van noord- en oostwand doorgang vinden, dan zal bij opgravingen de werkelijke grens van het grafveld worden vastgesteld.

Literatuur:

- Boersma, J.W. “De archeologie van protohistorisch Groningen”, in: Boersma, J.W., Van den Broek, J.F.J. en G.J.D. Offerman (red.), *Groningen 1040: Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*. Bedum, 1990, 43-66.
- Casparie, W.A., “Houtgebruik in het vroeg-middeleeuwse grafritueel in Noord-Nederland”, in: *Paleoaktueel* 2, 1991, 103-107.
- Casparie, W.A., “Houtgebruik van Paleolithicum tot Middeleeuwen”, in: Helfrich, K., Benders, J.F., en W.A. Casparie (red.) *Handzaam hout uit Groninger grond*, Groningen 1995, 212-219.
- Knol, E. e.a., “Het vroeg-middeleeuwse grafveld van Oosterbeintum”, in: *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek*, 73-74 (1989-1990).
- Kortekaas, G.L.G.A., Havinga, B., Kenemans, M. en H. Nieuwenhuizen, “Wagstraat onder de weg”, in: *Stad en Lande*, jaargang 4 (1995), nr. 3, 8-11.
- Lanting, J.N., “De ouderdom van de houten gebouwen onder de St.-Walburg en Martinikerk”, in: Boersma, J.W., Van den Broek, J.F.J., en G.J.D. Offerman (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*. Groningen 1990, 155-174.

17. Casparie 1995, 218.

18. Lanting 1990, 172.

19. Knol 1990, 85-87.